

Een reactie op:
Wat vond François Bordes van de Vermaning-artefacten?
(De Vries 1997, p. 45-49)

POST VAN FRANÇOIS BORDES

Dit artikel is eerder verschenen in Archeoforum nr. 2, jaargang 2, 1997 (ISSN 1386-6095)

Dick Stapert

Inleiding

Opnieuw is een tijdschrift opgericht dat zich voorname-lijk bezighoudt met de "zaak-Vermaning". De hoofdredacteur, Frans de Vries, publiceerde in het eerste nummer van dit tijdschrift een artikel onder de titel: "Wat vond François Bordes van de Vermaning-artefacten?" (De Vries, 1997). Het vraagteken heeft mij verbaasd. Als er ook maar enige onduidelijkheid over zijn mening bestaat dan ligt dat niet aan Bordes; hij heeft zich herhaaldelijk ondubbelzinnig uitgelaten over de Vermaning-vuistbijlen.

François Bordes (1919-1981) was een veelzijdige, slimme en zeer ervaren Steentijd-archeoloog, die veel heeft bijgedragen tot onze kennis. Hij had een fenomenaal overzicht; zijn boek *Le Paléolithique dans le monde* (Bordes, 1968) moet door vele duizenden studenten en amateur-archeologen zijn gelezen. Bij leven was hij professor aan de universiteit van Bordeaux, en directeur van het *Institut Quaternaire* dat onder zijn leiding veel belangrijk onderzoek verrichtte. Hij publiceerde overigens niet alleen over de Oude Steentijd (rond 200 boeken of artikelen), maar schreef ook *science fiction* romans.¹

Bordes bezat een uitgesproken en inspirerende persoonlijkheid. Ik prijs me gelukkig dat ik hem meerdere keren heb ontmoet. Hij was een man die middenin een serieuze discussie je kon onderbreken om luidkeels schaterend, terwijl zijn pijp standvastig bleef doorroken in zijn mond, een veel te harde klap op je schouder te geven. Zulk gedrag vind ik meestal stuitend, maar in zijn geval vond ik het leuk. Ik schrijf dit stuk vooral om zijn bemoeienis met de vuistbijlen van Vermaning vast te leggen, *for the record*. Daarnaast wil ik echter proberen een impressie, zij het een zeer fragmentarische, van zijn persoon en werk te geven. Dat doe ik omdat het mij van belang

lijkt dat de lezers een inschatting kunnen maken van het *gewicht* van zijn oordeel.

Opgravingen & vuursteenbewerking

Bordes heeft veel opgravingen verricht. De beroemdste is wellicht die van Combe-Grenal in de Dordogne waar hij dertien jaar werkte, van 1953 tot 1965 (zie o.m. Bordes, 1972a). Dat is lang, maar sommige recente opgravingen duren nog veel langer. Het is zoals hij schrijft: "*More than any other science, prehistory is a game of patience*" (Bordes, 1972a: 150). In totaal kon een sequentie van 65 lagen worden onderzocht, een pakket van 13 m, daterende uit het laatste deel van het Saalien (Acheuléen) en de eerste helft van het Weichselien (Moustérien).

Naar zijn overtuiging was opgraven echter niet genoeg om echt iets van de paleolithische mens te begrijpen. Je moest ook zelf kunnen maken wat paleolithische mensen maakten: vuistbijlen bijvoorbeeld. Op die manier ontwikkel je een soort "gevoel" voor die vroege mensen en hun werk. Als je op bezoek kwam in zijn laboratorium dan duurde het niet lang voor hij een, toevallig al gereed liggende, vuursteenknol pakte, en aankondigde dat hij er een vuistbijl van ging maken. Hij was daar zeer bedreven in, beter zelfs denk ik dan veel paleolithische mensen... De eerste keer dat ik hem zo bezig zag was in 1970, tijdens een studentenexcursie onder leiding van professor H.T. Waterbolk. Bordes publiceerde meermalen over zijn experimentele werk, onder meer samen met de Amerikaanse archeoloog Donald Crabtree (Bordes & Crabtree, 1969).

Het Moustérien-debat

Als student prehistorie was ik gefascineerd door de nu legendarische debatten over het Moustérien, in de jaren zestig en zeventig, tussen Bordes en de Amerikaanse archeoloog Lewis

Binford (ik wijdde er mijn scriptie aan). Ze stonden lijnrecht tegenover elkaar, en de discussies werden fel gevoerd. Uit latere mededelingen van beide hoofdrolspelers (vele collega's mengden zich in het debat) mogen we echter afleiden dat ze er flink plezier aan beleefden. Binford heeft zijn persoonlijke herinneringen opgeschreven (Binford, 1972: 189-192). Dat is amusante leeskost, vooral omdat het hier een klassiek gevecht betrof tussen twee dominante persoonlijkheden (bijna had ik in plaats van "persoonlijkheden" geschreven: "mannetjes"). In de hitte van het gevecht voegde Bordes zijn tegenstrever toe: "*Binford, you are a heavyweight; so am I*". Binford had groot respect voor Bordes; hij noteerde onder meer het volgende: "*This was no dragon, no demon, this was a highly dedicated, extremely intelligent, fascinating man. He really knew his stuff.*" (Binford, 1972: 191). Zijn ontkenning van een duivelse inborst bij Bordes had te maken met diens reputatie, die door Binford als volgt werd omschreven: "(...) *Bordes, the man legendary for his explosive temper and devastating "put-downs" of those who disagreed with him.*" Na de dood van Bordes, 30 april 1981, droeg Binford zijn boek *In pursuit of the past* aan Bordes op (Binford, 1983).²

Dat ook Bordes hun gevecht de moeite waard vond blijkt onder meer uit een artikel dat in het jaar van zijn dood verscheen (Bordes, 1981), waarin hij terugblijkt op het "Moustérien-debat". Duidelijker nog blijkt zijn waardering voor Binford uit het feit dat hij de gegevens van zijn grote opgraving te Combe-Grenal aan Binford ter beschikking stelde. Al meer dan tien jaar is Binford bezig met de analyse daarvan; een paar jaar geleden konden we kennismaken van zijn interessante en uiterst curieuze bevindingen (in een interview met Fischman, 1992).

Bordes over de Vermaning-artefacten

In de door De Vries afgedrukte brief van Bordes aan mij (d.d. 10 juli 1976) betreft Bordes zijn "diplomatieke" opstelling jegens Waterbolk en professor J.D. van der Waals, toen zij hem in augustus 1969 opzochten om zijn oordeel over de Vermaning-artefacten van "Hoogersmilde" te vernemen.³ Bordes was doorgaans beslist geen diplomatieke man, althans niet in de conventionele betekenis van dat woord. Hij kon zeer onbe-

leefd zijn, en schuwde harde publiekelijke confrontaties niet. Sommige van zijn bijdragen aan de discussies na verschillende lezingen op het congres *La fin des temps glaciaires en Europe*, gehouden te Bordeaux (Talence) in 1977, verbijsterden mij en andere toehoorders door de agressieve toonzetting ervan. Blijkbaar verkeerde hij tijdens het bezoek van Waterbolk en Van der Waals in 1969 in een ongewoon milde stemming. Toch gaf hij blijk van een zeker wantrouwen betreffende de authenticiteit van de aan hem getoonde artefacten (Van der Waals & Waterbolk, 1973: p. 67 en Note 4). Waterbolk herinnert zich over dat bezoek onder meer het volgende: "We hadden uitvoerige discussies over de typologische toewijzing van de afslagwerktuigen, afgewisseld door korte periodes waarin hij gehuld in een indianentooi door zijn laboratorium rondanste".⁴

Niet lang na dit bezoek, in september 1969, gaf Waterbolk een lezing op een door Bordes georganiseerd congres te Parijs. Het betrof een congres onder auspiciën van de Unesco, getiteld *The origin of Homo sapiens*; het congresboek verscheen enkele jaren later (Bordes, 1972b). In het boek zijn ook de discussies na de lezingen afgedrukt. Bordes uitte zich nu veel duidelijker; hij had onder meer het volgende op te merken (over "Hoogersmilde"):

"Les trouvailles de bifaces du Paléolithique moyen en Hollande ne me paraissent pas pour le moment très convaincantes, et je ne suis pas sûr de leur authenticité: leur technique de taille est très différente de la technique habituelle des Acheuléens ou des Moustériens." (Waterbolk, 1972: 251).⁵

Tijdens het hierboven al gememoreerde congres te Bordeaux, in 1977, praatte ik met Bordes over de Vermaning-vuistbijlen (van dat gesprek stamt mijn herinnering aan zijn gewoonte om schouders te slaan). Hij benadrukte opnieuw zijn mening dat die vuistbijlen vervalsingen moeten zijn omdat ze technisch gezien beroerd gemaakt zijn, en volstrekt onbruikbaar vanwege de stomp-gehamerde zijden. In zijn posthuum uitgekomen boek *Leçons sur le Paléolithique* (Bordes, 1984: 76) werd deze opvatting voor de laatste keer verwoord: "*En Hollande, on a signalé récemment de l'Acheuléen, mais les objets sont taillés avec une technique si peu acheuléenne que leur authenticité est discutable*".⁶

Afb. 1

François Bordes bezig met het maken van een vuistbijl.

Pentekening door Lykke Johansen naar een foto.

McBurney over de Vermaning-artefacten

Hetzelfde argument werd door wijlen professor C.B.M. McBurney (Cambridge; overleden in december 1979) aangevoerd in een brief aan Waterbolk (d.d. 5 mei 1969):

"I thought I just ought to mention that the technical characteristics of the hand axes struck me as suspiciously like forgeries! They have all the features (thick cross-section at tip, inappropriate step flaking etc.) I always find in pupils when I try to teach them how to make a hand-axe. Is there any evidence of patina or surface wear to confirm authenticity?"⁷

McBurney baseerde zijn scepticisme louter op afbeeldingen van een paar Vermaning-vuistbijlen in een artikel van Van der Waals en Waterbolk uit 1967; een bewonderingswaardig staaltje van zijn inzicht.

Persoonlijk beschouw ik het "technische argument" weliswaar als een belangrijke aanwijzing voor vervalsing, mede gezien Bordes' en McBurney's expertise op dit terrein, maar niet als het doorslaggevende argument. Het belangrijkste argument voor vervalsing ligt mijns inziens besloten in het antwoord dat op de vraag in de laatste zin van McBurney gegeven moet worden; dat antwoord luidt: nee.⁸

Bordes' bezoek aan Nederland

In november 1980 bracht Bordes een bezoek aan Nederland, onder meer aan Waterbolk en mij in Groningen. Bij die gelegenheid lieten we hem, wederom, vuistbijlen van Vermaning zien, maar ook vuistbijlen en andere middenpaleolithische artefacten uit Nederland die niet door Vermaning waren aangebracht. Zelf wilde ik graag zijn mening horen over de artefacten die ik net had opgegraven in een grindgroeve bij Rheden. Zijn oordeel over de Vermaning-vuistbijlen stak hij opnieuw niet onder stoelen of banken. Dat waren in zijn opvatting niet alleen vervalsingen, maar bovendien hele slechte vervalsingen. In dezelfde week bezocht hij ook Wouters c.s., en over dat bezoek gaat het artikel van Horn (1980), aangehaald door Frans de Vries. Verder bezocht Bordes het archeologisch instituut te Leiden.

Hij gaf ook een lezing (onderwijl zijn pijp rokend) in een soort bioscoopzaaltje in het Franse consulaat te Amsterdam, over zijn archeologische avonturen in Australië. We zagen onder meer minstens tien dia's van de plotse en massale bloemenpracht, teweeggebracht door één regenbui, in wat daarvoor

een kale woestenij was. Wat ik toen niet kon bevroeden was dat dat de laatste keer was dat ik zijn hand kon schudden. In april 1981 reisde hij naar de USA, en overleed daar aan een hartaanval. Zijn dood schokte mij.

Brieven aan Waterbolk & Wouters

Na zijn reis door Nederland in 1980 schreef Bordes twee brieven: aan H.T. Waterbolk (d.d. 25 nov. 1980), en aan A.M. Wouters (d.d. 5 febr. 1981). Van de laatste brief stuurde Bordes een kopie aan Waterbolk en mij. Ik zal beide brieven hieronder citeren. Een kopie van de brief aan Wouters wordt overigens bewaard in het Universiteitsmuseum te Groningen, dankzij de bemoeienis van de historicus Henssen, die de brief bovendien citeerde (Henssen, 1989: 380).

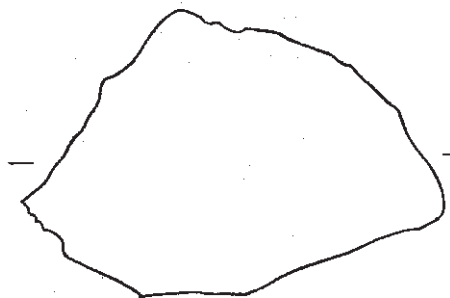
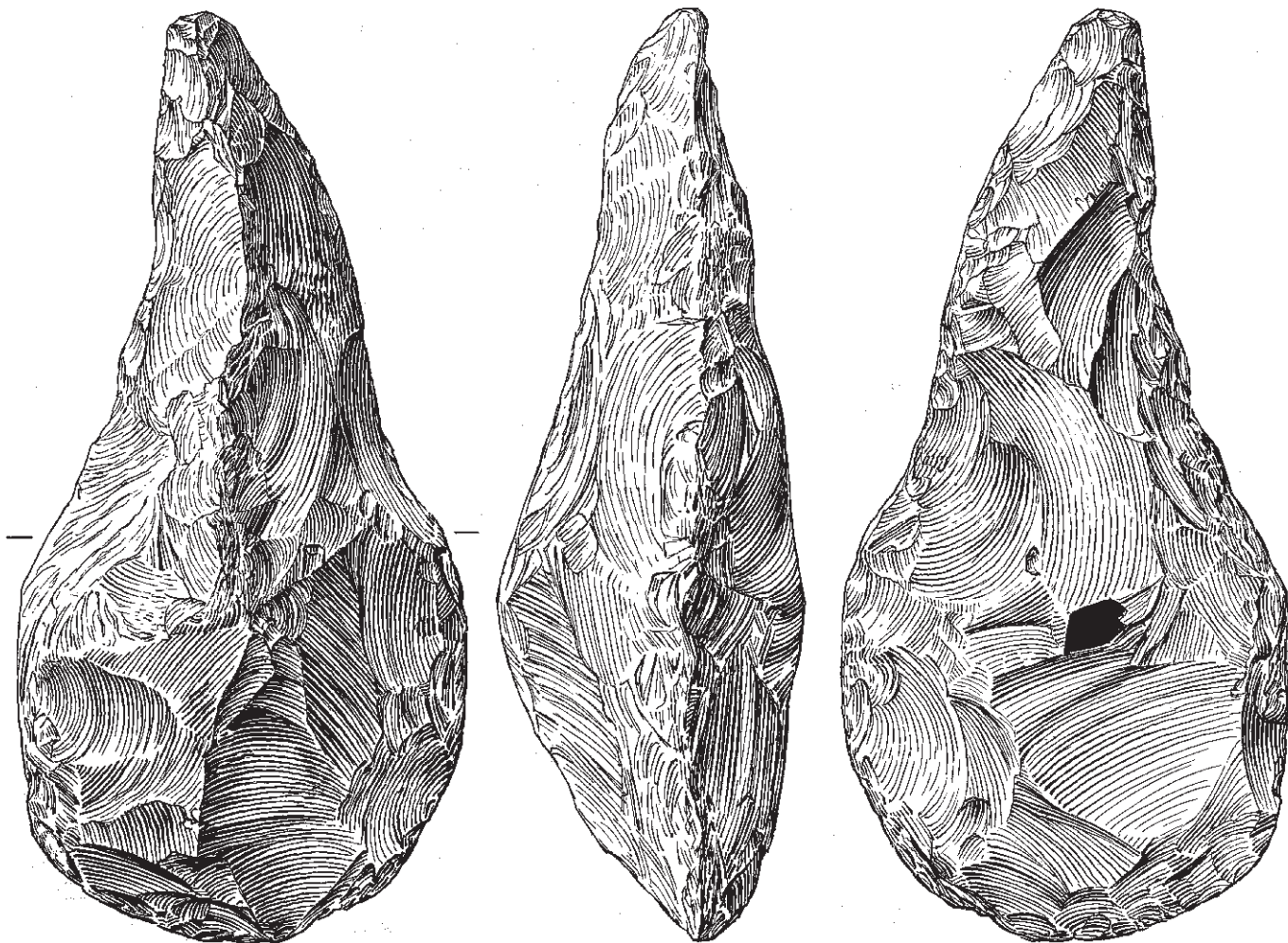
Eerst de enige alinea over de Vermaning-stenen uit de brief aan Waterbolk, d.d. 25 november 1980 (ik citeer letterlijk):

"Il est certain que l'affaire de Holgersmilde(?) etc a été catastrophique. Je n'ai pas caché aux amateurs que sur ce point là mon opinion n'a pas varié: faux grossiers. Mais certains au moins (Wouters) semblent continuer à y croire dur comme fer!"⁹

Nu de relevante citaten uit de brief van Bordes aan Wouters, d.d. 5 februari 1981:

"In my opinion, they are fakes. Who did it, I don't know and I am not especially interested. Maybe we will never know for sure, as in the cases of Piltdown or Glazel. Fakes are common in the history of archaeology. Some eminent people have been deceived in such cases! (...) Whatever happens, these flints will remain, for the least, dubious. Now you have in Nederland genuine Lower Paleolithic finds, that nobody will doubt for long. So, let bygones be bygones, and "bury" the Hoogersmilde finds. (...) Bloody hell, you have enough interesting genuine stuff, let these fakes be forgotten! That is all they deserve!"¹⁰

Naar mijn gevoel zijn dit krachtige uitlatingen, geheel in zijn stijl. De brief die Bordes twee maanden voor zijn dood aan Wouters schreef heeft laatstgenoemde, en zijn vrienden waaronder de heer Horn, er echter niet van weerhouden misleidende mededelingen te publiceren over het oordeel van Bordes betreffende de vuistbijlen van Vermaning.

Afb. 2

Eén van de figuren (pl. 2) bij het artikel van Van der Waals & Waterbolk over "Hoogersmilde" in de Nieuwe Drentse Volksalmanak van 1967. Hun onderschrift luidt als volgt: "Hoogersmilde. Lange spitstopige vuistbijl van Micoque-type (concentratie B). (...), tekening B. Kuitert" Naar mijn overtuiging heeft met name deze

figuur McBurney ertoe gebracht zijn in dit artikel aangehaalde brief aan H.T. Waterbolk te schrijven (d.d. 5 mei 1969). De doorsnede van de vuistbijl, hier weergegeven, maakte deel uit van de oorspronkelijke figuur maar werd helaas weggelaten in het artikel in de NDV.

Wouters en Horn wisten kennelijk niet dat Bordes een kopie van zijn brief aan Wouters naar ons had gestuurd. Horn beweert in zijn stuk (dat voor publicatie gelezen werd door Wouters), dat Bordes meerdere Vermaning-artefacten van onder meer "Hijken" accepteerde als authentieke middenpaleolithische stukken. Ook Wouters heeft in dezelfde trant over het bezoek van Bordes bericht, onder meer in een lezing in 1982.¹¹

Het zou Wouters niet misstaan hebben als hij de brief op een fatsoenlijke manier (dat wil zeggen inclusief de hierboven geciteerde passages) had aangehaald, wanneer hij sprak of schreef over het bezoek van Bordes. Dat bleef echter tot nu toe achterwege. Ik heb nog geprobeerd om Wouters daartoe aan te zetten, door een voetnoot waarin ik naar het bestaan van de Groninger kopie verwees (Stapert, 1986: 23, noot 1), dit indachtig het motto "In voetnoten leeft de beschaving voort" (afkomstig van J.P. Guépin, geloof ik). Ik citeerde de brief niet in mijn voetnoot. Een paar jaar later, in 1989, verscheen het boek van Henssen waarin de brief wel wordt aangehaald, maar dat is niet het soort boek dat onder ogen van amateur-archeologen komt.

Het is nu meer dan zestien jaar geleden dat Bordes zijn brief aan Wouters schreef. Het bestaan van de brief van Bordes aan Wouters is nooit door Wouters gememoreerd. Persoonlijk vind ik het een beetje onbeleefd om een brief van iemand anders aan nog iemand anders te citeren, maar dat moet nu toch maar. Ik ben ervan overtuigd dat Bordes er geen moeite mee zou hebben.

Bosinski

Op het oordeel van Bordes werd geen prijs meer gesteld toen dat het tegenovergestelde bleek te zijn van wat men wilde horen. Hetzelfde overkwam professor G. Bosinski (Keulen/Neuwied), eveneens een autoriteit op het terrein van de Oude Steentijd. Zijn geval is eigenlijk nog gekker. De verdedigers van Vermaning namen tijdens de rechtszaken in Assen geen genoegen met de voorliggende rapporten, waaronder dat van het Gerechtelijk Laboratorium dat eveneens concludeerde dat de Vermaning-vuistbijlen vervalsingen moesten zijn. Op verzoek van de verdediging werd toen een oordeel gevraagd van Bosinski, die dus feitelijk optrad als getuige à décharge. Ook hij voldeed niet aan de verwachtingen van Wouters c.s., en kon daarna in hun ogen geen goed meer doen. Bosinski moest

wel een slecht mens zijn, en waarschijnlijk spande hij met ons samen (meermalen werden hij en andere geleerden met dezelfde mening, zoals de geoloog professor G.J. Boekschoten, afgeschilderd als "*alte Kameraden*"...). Investieven zijn echter inhoudelijk weinig effectief.

Het gebeurt maar zelden dat een getuige à décharge de verdediging volstrekt in de steek laat. Eén van de opstellers van de rapporten van het Gerechtelijk Laboratorium was Dr. E.R. Groeneveld, die in 1981 hoogleraar in de criminalistiek werd aan de universiteit van Leiden. In de gepubliceerde versie van zijn inaugurale rede wijdde hij een voetnoot aan deze gebeurtenis.¹²

Noten

1 Bordes schreef zijn SF-romans onder het pseudoniem Francis Carsac (Carsac - in de Dordogne - was zijn woonplaats). Ik dank deze kennis aan H.T. Waterbolk, die in 1980 één van deze romans cadeau kreeg van de schrijver. Zijn verzameld SF-werk (7 romans en ruim 20 verhalen) wordt in twee banden uitgegeven door C. Lefrancq, Brussel; deel 1 is reeds verschenen.

2 De opdracht luidt als volgt: "This book is dedicated to the memory of François Bordes. It remembers the many hours of our joking, arguing, and enjoying each others' minds. Our field has lost a major contributor and I have lost a very good friend. I deeply regret that I will not hear Bordes' reply to this book."

3 De Vries schrijft dat deze brief niet eerder is gepubliceerd. Dat is echter onjuist. Hij is in extenso weergegeven door de historicus Dr. E.W.A. Henssen, in zijn boek Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989 (Henssen, 1989: 378). Een kopie van de brief wordt bewaard in het Groninger Universiteitsmuseum.

4 Brief van H.T. Waterbolk aan D. Stapert, d.d. 18 sept. 1997. Ik dank Waterbolk voor de toestemming om een citaat uit zijn brief op te nemen.

5 "De vuistbijl-vondsten uit het Midden-Paleolithicum in Nederland lijken mij voorlopig niet erg overtuigend, en ik ben niet zeker van hun echtheid: hun bewerkingstechniek is heel anders dan de gebruikelijke techniek van de Acheuléen- en Mousteriënmensen." (vertaling D.S.)

6 "In Nederland zijn recentelijk Acheuléen-vondsten gemeld, maar die voorwerpen zijn bewerkt met een techniek die zo weinig lijkt op de Acheuléen-techniek dat hun echtheid twijfelachtig is." (vertaling D.S.)

7 "Ik vind dat ik je even moest laten weten dat de technische kenmerken van de vuistbijlen mij verdacht sterk deden denken aan vervalsingen! Ze lijken in alle opzichten (dikke doorsnede bij de top, onjuiste afslagtechniek enz.) op de producten die ik altijd tegenkom als ik studenten probeer te leren hoe je een vuistbijl moet maken. Zijn er sporen van patina of ververingsverschijnselen van het oppervlak die de authenticiteit bevestigen?" (vertaling D.S.)

8 Terugglokkend is het jammer dat ik de brief van McBurney pas onder ogen kreeg toen ik mijn onderzoek al had afgerond; de brief had mij wellicht eerder op het goede spoor kunnen zetten. Op mijn geologisch en microscopisch onderzoek van de Vermaning-vuistbijlen hoop ik in een volgend artikel terug te komen.

9 "Zeker is dat de Hoogersmilde-affaire rampsalig was. Ik heb niet voor de amateur-archeologen verborgen gehouden dat mijn opinie daarover onveranderd is: grove vervalsingen. Maar op zijn minst sommigen onder hen (Wouters) schijnen er met ijzere vasthoudendheid in te blijven geloven!" (vertaling D.S.)

10 "Naar mijn overtuiging zijn dit vervalsingen. Wie het gedaan heeft weet ik niet en dat interesseert mij ook niet bijzonder. Misschien zullen we het nooit zeker weten, net als in de gevallen van Piltdown of Glözel. Vervalsingen zijn talrijk in de geschiedenis van de archeologie. Ook sommige eminente personen werden misleid in zulke gevallen! (...) Wat er ook gebeurt, deze vuurstenen zullen altijd op zijn minst dubieus blijven. Nu hebben jullie in Nederland ook echte Oud-Paleolithische vondsten, waaraan niemand lang zal twijfelen. Laat daarom het verleden verder rusten, en "begraaf" de vondsten van Hoogersmilde. (...) In godsnaam, jullie hebben genoeg interessante echte zaken, laat deze vervalsingen in de vergetelheid verzinken! Ze verdienen niet beter!" (vertaling D.S.)

11 Tijdens het congres "De stenen van VERMANING....de onderste steen boven", georganiseerd door de Werkgroep Klarheid over Vermaning, 19 maart 1982, Assen. De bijdrage van Wouters is getiteld "De archeologische AUTHENTICITEIT van de stenen van Tjerk Vermaning". In een door hem zelf geschreven samenvatting valt het volgende te lezen: "Er zal worden aangetoond dat de professoren Bosinski en Bordes, stenen van Vermaning wél goedkeurden, als er niet bij gezegd werd dat het vondsten van Vermaning waren."

12 "Het zou mogelijk kunnen zijn dat een verdediger, die in geval van twijfel om een contra-deskundige verzoekt, deze deskundige, alleen al door het verzoeken, berooft van een stuk objectiviteit. Immers van hem wordt iets verwacht! Dat gevaar geldt ook voor een superdeskundige, een specialist die in die hoedanigheid wordt geconsul-

teerd. Dat uitzonderingen een regel wellicht kunnen bevestigen, bleek bij het proces tegen de amateur-archeoloog Tjerk Vermaning in februari 1977 te Assen. Omdat het rapport van het gerechtelijk laboratorium over het vervalsen van stenen in twijfel werd getrokken, werd door de verdediger om een hernieuwd objectief onderzoek door een superdeskundige, de archeoloog Prof. Bosinski uit Duitsland, verzocht. Toen echter deze deskundige tot een vrijwel gelijklopende conclusie kwam, ontstond er bij de verdediging grote beroering. Vermaning werd ten slotte in hoger beroep op andere gronden vrijgesproken." (Groeneveld, 1981: noot 34)

Literatuur

Binford, L.R., 1972. *An archaeological perspective*. Seminar Press, New York/London.

Binford, L.R., 1983. *In pursuit of the past. Decoding the archaeological record*. Thames and Hudson, London.

Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*. Hachette, Paris. (Een Nederlandse editie verscheen onder de titel *Aan de wieg van de mensheid* bij De Haan/Meulenhoff.)

Bordes, F., 1972a. *A tale of two caves*. Harper & Row, New York etc.

Bordes, F. (ed.), 1972b. *The origin of Homo sapiens*. Unesco, Paris.

Bordes, F., 1981. Vingt-cinq ans après; le complexe moustérien revisité. *Bull. Soc. Préh. Franç.* 78 (3), pp. 77-87.

Bordes, F., 1984. *Leçons sur le Paléolithique. Tome II. Le Paléolithique en Europe* (= Cahier de Quaternaire No. 7). C.N.R.S., Paris.

Bordes, F. & D. Crabtree, 1969. The Corbiac blade technique and other experiments. *Tebiwá* 12 (2), pp. 1-21.

Fischman, J., 1992. Hard evidence. *Discover* February 1992, pp. 44-51.

Groeneveld, E.R., 1981. *Criminalistiek: deskundige en recht*. Universitaire Pers, Leiden.

Henssen, E.W.A., 1989. *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*. Wolters-Noordhoff/Egbert Forsten, Groningen.

Horn, E., 1980. Ravenswoud Paleolithicum ja...(1966)..neen...(1975) ..ja...(1980). *Archeologische Berichten* 9, pp. 104-114.

Stapert, D., 1986. The Vermaning stones: some facts and arguments. *Palaeohistoria* 28, pp. 1-25.

Vries, F. de, 1997. Wat vond François Bordes van de Vermaning-artefacten? *Archeoforum* 1, pp. 45-49.

Waals, J.D. van der & H.T. Waterbolk, 1967. Mamoetjagers bij Hoogersmilde. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 85, pp. 177-189.

Waals, J.D. van der & H.T. Waterbolk, 1973. The Middle Palaeolithic finds from Hogersmilde. *Palaeohistoria* 15, pp. 35-165.

Waterbolk, H.T., 1972. Radiocarbon dates from Palaeolithic sites in western Europe, compared with the climatic curve of the Netherlands. In: Bordes, F. (ed.) - *The origin of Homo sapiens*. Unesco, Paris, pp. 245-252.